

Bence György

Politikai filozófia a rezsimforduló után*

Az ezredfordulóról – bevallom – semmi sem jutott eszembe. Ez persze talán csak földhözragadt gondolkodásomról árulkodik. De nehéz leküzdenem az érzést, hogy a filozófiában vagy a filozófiával folyó év január elsején valóban nem történt semmi. S arra sem mutat jel, hogy a pontosabb számítás szerint jövőre kezdődő új évezred első napján bármi különösebbet várhatnánk. Még a világ visszavarázsosításával foglalkozó ipar sem tett ki magáért. Az instant babona és misztika nagybani előállítóira és kolportálóira gondolok. Minden vállalkozó meg akarta előzni a konkurenciát, s mire ütött volna a végítélet órája, alig maradt petárdájuk. Ám ez igazából nem tartozik ide. Bármennyire hajlamos is a nagyközönség ebbe az iparágba sorolni a mi tisztos akadémiai mesteriségünket. Amiben – valljuk be – egynémely céhtársunk sem teljesen ártatlan. S amiből – megintcsak tagadhatatlanul – mindannyiunknak van némi haszna.

Tudós körben komolyan vehető apokaliptikus várakozás csak egy előzte meg az ezredfordulót. Nevezetesen a vezérkarok és pénzintézetek számítógépeinek megkergetése miatti félelem. Sajnos ez a világvége is elmaradt. Sokak szerint éppen azért, mert jó előre számoltak vele a programozók. Ennek pedig alighanem van bizonyos filozófiai jelentősége. Történelemfilozófiai. A magamfajta kétkezi politikai filozófus azonban, aki örül, ha el bír pötyögni a számítógépen, ilyesmibe jobb ha nem ártja magát. Annál is inkább, mert van nekünk, politikafilozófusoknak egy korfordulónk, amelynek a XX. század végéhez, a XXI. század kezdetéhez mindenképpen van némi köze, bár túlzás lenne millenárius jelentőséget tulajdonítani neki. Szeretném elkerülni a pártjelvénynyé vált „rendszerátalakítás” és „rendszerátalakítás” szavakat. Ezért inkább így mondom: a rezsimforduló, vagyis a közép- és kelet-európai kommunista rezsimok összeomlása, a maga nemzetközi politikai következményeivel együtt, akkora rendet vágott az egész világon, hogy a történészek hajlamosak 1989-ig számítani az 1914-ben kezdődő, ún. rövid huszadik századot.

A politikai gondolkodás – filozófiai szinten is – összefügg a nagy politikai fordulatokkal. Hogy milyen mértékben, az persze egyáltalán nem magától értetődő. Nincs egyértelmű összefüggésben a változás nagyságával, esetről esetre kell megállapítani. A nagy francia forradalom körüli évtizedek új fogalmi keretet teremtettek a politikai gondolkodás számára. Sok eszmetörténész szerint máig e keretek között elmélkedünk. Mások viszont újabb, hasonlóan éles határt vonnak a múlt század végén, az első világháború idején vagy – hogy egy nagyot ugorjunk – az állítólagos posztmodern kor, az információs társadalom kezdetén.

Nem akarnék, szerencsére nem is kell állást foglalnom itt e grandiózus kérdésekben. Azért említem egyáltalán, hogy világossá tegyem: távol áll tőlem ilyesféle kor-

* A tanulmány a *Világosság* 2000/5-ös számában megjelent írás újraközlése.

szakos igényeket támasztani a rezsimfordulóval kapcsolatban. Jelentős változás állt be a filozófiai igényű politikai gondolkodásban. De igazán új eszmék nem születtek. A mostanában előtérbe kerülő gondolatok korábban merültek föl, sőt határozott alakot is öltöttek. Csak nem bírtak felülkerekedni a hatvanas években kialakult, a hetvenes években uralkodóvá vált politikai filozófián. Erről a rezsimforduló körüli, s legalábbis részben, az európai kommunista rezsimek bukásával összefüggő változásról próbálok vázlatos képet rajzolni. Azt remélve, hogy némileg külsődleges volta ellenére sem lesz teljesen érdektelen.

Bár példáimat az egyszerűség kedvéért gyakran alacsonyabb szintről veszem, lehetőség szerint filozófiáról, politikai filozófiáról lesz szó, nem ideológiákról vagy a politikai gondolkodásról általában. Arról is csak leíró jelleggel. A leírás sok helyütt kissé ironikusra sikerült. Sőt, ha úgy találnák, hogy karikatúrát rajzolok, vállalnom kell. Szolgáljon mentségül, hogy nem az egyes filozófusok szellemi teljesítménye fölött ironizálok. Azt ugyanis önmagában kell megítélni. Előadásomban inkább egy eszmei konstellációról lesz szó, amely sok filozófus működésének eredőjeként alakult ki. Ezért nem is nevezem néven őket. Először a bő két évtizeden át uralkodó politikai filozófiáról beszélek. Majd az uralkodó nézet ellenzékéről, pontosabban háromféle ellenzékéről. Végül arról az új szemléletről, amely a kilencvenes években háttérbe szorította az uralkodó nézetet. Ez az új szemlélet túlságosan megosztott, hogysen valami új uralkodó nézetről lehetne beszélni, bár még kristályosodhat. Ám minden sokfélesége ellenére, jellegzetesen különbözik a hetvenes-nyolcvanas évekből.

A korábban bevettnek számító nézet mindenekelőtt normatív politikai filozófia volt. Akár alkalmazott morálfilozófiának tekinthetjük, mely így vagy úgy, de mindenképpen szilárdan megalapozott normákat kínál. (A legutóbbi pontra később térek vissza pár szóban.) Tartalmukat tekintve, a filozófiailag megalapozott elvárások első csoportja az állam semlegességére vonatkozott. A kormánynak nem szabad a közjó valami olyan felfogását előmozdítania, amely sajátos, tartalmas értékeken keresztül van meghatározva. Az ilyen értékek, az élni érdemes élet dolgában minden polgár maga dönt, csakis a maga számára. S ha a polgárok többsége egyetértene a jó élet valamilyen felfogásában, akkor sem szabad ezt – a kormányhatalom révén – rátukmálnia a kisebbségre. Az elvárások második csoportja az alapvető szabadságjogokra vonatkozott. Nem megengedett pusztán azon az alapon korlátozni őket, hogy e korlátozás árán valamilyen, úgymond magasabb célt lehet megvalósítani. Harmadszor és végül, a polgár csak bizonyos feltételek között tud élni a szabadságával. Ezért a kormánnytól elvárjuk, hogy – a szabadság érdekében is – megvalósítsa a társadalmi igazságosság valamilyen minimumát.

Semlegesség, szabadság, társadalmi igazságosság. Ez volt a tárgya az uralkodó politikai filozófiának. De legalább annyira jellemző, amiről hallgatott. Politikai filozófia, de nem tér ki a politikai tevékenységre, a politikacsinálásra. S még kevésbé a politizálás valóságos alanyaira és színtereire. A csoportokra, mozgalmakra, pártokra, a nyilvánosságokra. Nem terjed ki arra, amit újabban civiltársadalomnak nevezünk; ami a polgár és a kormányzat között helyezkedik el. Sőt, tulajdonképpen magára az államra sem.

Haladjunk tovább. Az uralkodó nézet ellenzékének irányzatait – az eddigienél is durvább leegyszerűsítéssel – három csoportra osztom. Mindegyiket az uralkodó nézet egy-egy nagy elvárásához kapcsolva. Az első a semlegesség követelményét veszi célba. Nosztalgikus republikanizmusnak nevezném. Egyik, talán legnagyobb képviselőjére,

aki történetesen hölgy volt, azt mondta egy éles nyelvű kritikus, hogy egész politikai filozófiáját a poliszirigység hatja át. (Talán mondanom sem kéne itt: a freudi pénisz-irigységre célzott, nem valami finoman.) De miért kellene egészen a szabad polgárok ókori közösségébe vagy akár csak a múlt századi Amerika községi demokráciájába visszavágnunk, hogy végiggondolatlanok érezzük a semlegesség követelményét? Különösen akkor, ha az uralkodó nézet harmadik követelményével, a szociális igazságossággal együtt kell megállnia. Hogyan lehet az ehhez szükséges áldozatokat elvárni a polgárok gazdagabb részétől, ha nem szabad közös értékek nevében azonosulniuk az állammal, az állampolgárok többségével.

A második ellenzéki irányzat az új baloldal volt. Ez magát a szabadság követelményét vette célba. Az uralkodó politikai filozófia által követelt szabadság mindenekelőtt az ártermelés – a minden emberi viszonyt pénzviszonnyá változtató kapitalista piacgazdaság – szabadsága. Amit a magasabb emberi értékek nevében – így az új baloldal – igenis korlátozni kell.

Végül a harmadik ellenzéki irányzat, a libertárius konzervatizmus a társadalmi igazságosság követelményével fordul szembe. Ez a legismertebb, leghatásosabb. Bár inkább az intellektuálisan igényes politikai filozófián kívül. Érvei ugyanis nélkülözik az újdonság varázsát, bár ettől még nem okvetlenül gyengék. A javak újraelosztása fékezi a javak termelését. Akiktől elvonják a javakat, azoknak korlátozza a szabadságát. Akiknek juttatják a javakat, azokat megfosztja autonómiájuktól. A bevett nézet háttérbe szorulása nem úgy ment végbe, hogy az ellenzéki irányzatok foglalták el a helyét, úgy ahogy korábban voltak. Maguk is átalakultak közben. Az átalakulás viszont mindegyiknél egyazon irányban ment végbe, mégpedig a kultúra politizálódása felé. Ami nem váratlan fejlemény a nosztalgikus republikanizmus esetében. Hiszen az mindig a politikai kultúrára irányult. Az új baloldal politikai filozófiája ellenben teljesen áthangolódott. A tőke uralma fölötti kritika helyét a modern, polgári kultúra fölötti kritika vette át. Ez persze korábban sem hiányzott belőle, de alá volt rendelve a kapitalizmus kritikájának. S miután a kapitalizmussal szemben csúfos kudarcot vallott az új baloldal, a kultúrkritikával, az életforma forradalmasításával viszont elsöprő győzelmet aratott. A libertárius konzervatizmus pedig – az életforma-forradalomra reagálva, de mégiscsak meglepő fordulattal – a kulturális neokonzervatizmussal lépett frigyre. Ami megint csak kevésbé igényes, de annál hatásosabb gondolatokat produkált. Ahogy Margaret Thatcher mondta – ontológiai szempontból kissé zavaros módon: „Nem hiszek a Társadalomban. Ilyesmi nem létezik, csak egyes emberek léteznek – és vannak családok.”

Emelkedjünk újra magasabb gondolati régiókba. Mi jellemzi most már, az erőteljes kulturális irányultságon túl, azokat a politikai filozófiákat, amelyek az elmúlt tíz évben vergődtek uralomra. Itt megint címszavakra szorítkozom. De talán elég lesz, hiszen a párhuzamos filozófiai fejlemények más, nem politikai területeken, jól ismertek.

Az első az, hogy feladják – vagy inkább boldogan maguk mögött hagyják – a korábban uralkodó politikai filozófia ismeretelméleti előfeltevéseit. A mai politikai filozófiák hívei már nem gondolják, hogy az általuk megfogalmazott normatív elvárások valamiféle szilárd alapon nyugszanak. A racionalitás valamilyen, nehezen elutasítható fogalmán. Továbbá néhány minimális, alig kétségbevonható tapasztalati feltevésen; vagy még optimistább módon, a politikai kultúrában fennálló, sok mindenre kiterjedő, szilárd és széles körű konszenzuson. Az antifundacionalizmus nem mindenkinél vezet teljes szubjektívizmushoz, bár ilyesmi is bőven előfordul. Csakhogy az újabban túlsúly-

ba került politikai filozófiák, ha egyáltalán igényt támasztanak objektív érvényességre, egészen más forrásból merítenek, mint a régebbiek. Hogy milyen forrásból, arra végképp csak célozhatok. Ezért itt elnézést kell kérnem azoktól a nem-céhbeliektől, akik megtiszteltek minket jelenlétükkel. Mi, céhbeli filozófusok mind olyan tánciskolába jártunk, ahol Kantnak nevezik ama bizonyos kályhát. De az új politikai filozófusok nem *A gyakorlati ész kritikájától* vagy *Az erkölcsök metafizikájától* elindulva kezdik lépéseiket, hanem – jóllehet Kantnak ebben a művében egy csöpp politika sincs – *Az ítélőerő kritikájától*.

Másodsor, az új politikai filozófiának nemcsak az ismeretelmélete új, hanem a nyelv-elmélete is. A politikai kulcsfogalmak „lényegileg vitatott fogalmak”. Angolul: „essentially contested concepts”. Hiába igyekeztem megfelelő magyar szót találni. A kontesztáció erősebb kifejezés, mint a vita. Tehát, lényegileg kontesztált fogalmak. Vagyis nem – nem csak – azért nem sikerül egyetértésre jutni a demokráciának, a szabadságnak vagy éppen magának a politikának a mindenki számára megfelelő fogalmát illetően, mert nem vagyunk hajlandók eléggé hosszsan, a másik érveit kellőképpen megfontolva vitatkozni. Hanem azért, mert nem is lehetséges. Amiből megint csak nem következik, hogy a fogalmak körüli feloldhatatlan konfliktusban csupán az érdekeknek és a szenvedélyeknek van szerepük, az észnek nincs. Bár – az előbbiekhöz hasonlóan – ez a szubjektivistá álláspont is igen népszerű.

Harmadsor, a kontesztáció, a küzdelem, a harc – az új filozófia szerint – általában kiküszöbölhetetlen a politikából. Ezt szerencsére egy olyan filozófiatörténeti utalással lehet megvilágítani, amit biztosan megértene a céhen kívüliek. Az új politikai filozófia őse ugyanis nem más, mint Nietzsche. Végül – s ezzel kap filozófiai értelmet a kultúra már említett politizálódása – a harc célja a kulturális identitás elismertetése. A politikai cselekvést – mondják az új szemlélet hívei – nemcsak érdekek mozgatják. Az érdekek dolgában mindig meg lehet alkudni, ettől még nem adjuk föl magunkat. A politika küzdelem – mondják – nemcsak véleménybeli különbségek körül forog. Az ilyesmit meg lehet vitatni. Ha nem jutunk egyetértésre, elnapolhatjuk a vitát azzal, hogy amíg vissza nem térünk rá, tiszteletben tartjuk a másik álláspontját. A politikai fellépéssel gyakran azt akarjuk megmutatni – sőt, némelyek szerint csak ez az igazi politika –, hogy milyenek vagyunk, kik vagyunk. Ebben a kérdésben pedig nemcsak azt várjuk el a politikai közösségtől, hogy ne legyen részrehajló velünk szemben. Egyenesen azt követeljük, hogy pozitív módon ismerje el, a maga értékes elemeként fogadja be a mi sajátos kulturális identitásunkat. S ha erre – az adott közösségben – nem látunk esélyt, akkor kényszerítő erővel felmerül a közösség felmondásának lehetősége. Persze az uralkodó kultúra nyomása alatt – tudvalévően – fel is adhatjuk identitásunkat. De ettől még megmarad az identitáspolitika különleges kényszerítő ereje az érdek- vagy a véleménypolitikához képest. Ezt a közkeletű politikai gondolkodás is elismeri. Igaz, jobbára csak szemérmesen, mert félünk az erős belső kényszer által gerjesztett erőszakos fellépéstől.

Hasonlítsuk csak össze, hogyan reagálunk a következő, az egyszerűség kedvéért némileg stilizált esetekre:

- az ír vagy palesztin nemzeti mozgalom erőszakos megnyilvánulásai;
- mohamedán vagy zsidó fundamentalisták erőszakos fellépése – mondjuk – a szent ünnepek megzavaróival szemben;
- a kegyetlen és tudományos szempontból haszontalan állatkísérleteket végző laboratóriumok elleni merényletek;
- a fizikai összeütközésbe torkolló sztrájkok.

Az az érzésem, hogy bármennyire utáljuk is az erőszakot, hajlamosabbak vagyunk megérteni, ha az identitás forog kockán, s nem csupán valami erős meggyőződésből vagy éppenséggel anyagi érdekből fakad.

Miért ne elégednénk meg – szokták szembeszegezni az új szemlélet képviselőivel – az állam semlegességével? A mi kulturális identitásunkat sem ismeri el az állam. A másokét sem. Épp ebben áll a semlegessége. Az identitáspolitikai hívei tudnak válaszolni erre. Mondandójuk mindenképpen megfontolásra méltó. Hogy teljesen elfogadható-e, az más lapra tartozik. A válasz ugyanaz, mint a tulajdon szabadságának szocialista kritikája. Csak egy más síkon, a kultúra síkján. Az új nemzedék – tanári tapasztalattól tudom nem sokat tud a szocializmusról mint politikai eszméről. Ezért megismétlem a klasszikus közhelyet: a tulajdon szabadsága annak kedvez, akinek van tulajdona. Az állam semlegessége pedig annak, akinek a kultúrája amúgy is uralkodik. Van egy másik oka is az identitáspolitikával szembeni idegenkedésnek. Az ilyen politikát, bár nem szükségképpen erőszakos, mint az előbbieken sejteni engedtem, mindig beárnyékolja a türelmetlen fellépés, határesetben az erőszak fenyegetése. A céhbéli politikai filozófusok idősebb nemzedéke nem szívesen nyúl az erőszak parazsába. A hatvanas években sokan megégették a kezüket, s ők még emlékeznek az ötvenes évekre. Az új nemzedékből azonban jószívről hiányoznak az ilyen skrupulusok. Belevetik magukat az identitáspolitikába. S a türelmetlenség és az erőszak vádját azzal söprik félre, amivel minden radikális politika szokta – nem is alaptalanul: a türelmetlenséget és erőszakot nem mi hoztuk a világra.

Nyugat-Európában és Amerikában az új feminizmus a legelevenebb szellemű, legnagyobb hatású identitáspolitikai. Nálunk még nem kapott lábra, kétes értékű importcikknek számít. A kanbulik legjobb magyar hagyományát idéző röhögés tör ki a magukat roppant haladó szelleműnek képzelő, kozmopolitizmusukkal hivalkodó társaságokban, ha egy külföldi egyetemről megtért honfi az ottani nőmozgalmakról mesél. Nem itt a helye, nem az én dolgom, hogy elmélyedjek az új feminizmus filozófiájában. A történeti összehasonlítást így is meg lehet tenni. A hetvenes-nyolcvanas években uralkodó politikai filozófia petyhüdtlen apolitikus volt. Szinte büszkélkedett vele, hogy csak azt foglalja rendszerbe, amivel mindenki egyetért, akinek egy csöpp esze van, nem szédült utópista vagy hóbortosan romantikus. Ma viszont megint politikai akarat, tűz van a politikai filozófiában, s ezt jórészt a hölgyeknek köszönhetjük, ha szabad még így nevezni őket.

Az új identitáspolitikai egy másik, legalább ilyen nagy hatású változata viszont nagyon is otthonos a kelet-európai szellemi életben. A nemzeti identitáspolitikára gondolok. Tizenöt-húsz évvel ezelőtt alig esett szó a nacionalizmusról a politikai filozófiában, vagy ha mégis, többnyire csupán azért, hogy undorral söpörjék félre. Ma pedig ez az egyik legszélesebb körben vitatott, legnagyobb érdeklődést keltő téma.

Nagyon messzire kerültünk a korábban uralkodó politikai filozófiától. Hogy ez mennyire örvendetes, mint a bevezetőben jeleztem, kívül esik előadásom tárgyán. Ígéretimhez híven, inkább arról kell beszélnem, hogy milyen szerepe volt a jelzett átalakulásban a kelet-európai rezsiváltásnak. Mint mondtam, az elmúlt tíz évben nemigen merültek föl új gondolatok. Még kevésbé olyanok, amelyek Kelet-Európában keletkeztek volna a rezsiváltás előtt, alatt vagy után. Bár a civil társadalom politika-filozófiai fogalmának

fölélesztésében és a körülötte kibontakozott vitában volt némi része a kelet-európai gondolkodóknak, elsősorban a rezsimváltás előtti időkben. Egészében véve azonban, inkább csak már régebben is jelen lévő, de háttérbe szorult eszmék váltak dominánssá. Ebben viszont, hogy ez megtörténhetett, jelentős szerepe volt a kelet-európai rezsimváltással járó történelmi fordulathoz. Csak a legnyilvánvalóbb összefüggésre térek ki. A nemzeti függetlenségi törekvésekkel szembehelyezkedni, ez azt jelentette volna, hogy a nyugati hatalmak magát a rezsimváltást akadályozzák. (Egy pillanatra ez is megfordult a fejükben.) A rezsimváltás döntő fordulata, a német újraegyesítés és a Szovjetunió felbomlása után pedig olyan erővel törtek felszínre a különböző nemzeti törekvések, hogy elfojtásukra gondolni sem lehetett többé. Csupán azzal volt érdemes próbálkozni, hogy keretek közé szorítsák őket. De ezek már az identitáspolitika keretei voltak, mint pl. a kisebbségi jogvédelem. (Ugyanekkor, a szovjet katonai fenyegetés megszűntével, tehát ennyiben megint csak a rezsimváltás következtében, Nyugat-Európában is nagyobb teret kaptak a különféle nemzeti és etnikus autonómiák.) Ezek persze nem filozófiai, hanem vaskos reálpolitikai összefüggések. De hatásuk érződik a legakadémikusabb politikai filozófián is. Hadd említsek egy apró példát. Húsz évvel ezelőtt kiterjedt bibliográfiai kutatással is csak egyetlen frissebb elméleti monográfiát találtam a szecesszió, a nemzeti elszakadási törekvések témájáról. Ma ugyanennek a kérdésnek hovatovább könyvtárnyi irodalma van, jó része filozófiai jellegű.

Hadd foglaljam össze, amiről beszéltem. A hetvenes években uralomra jutott politikai filozófiát három, az állammal szembeni elvárással jellemeztem: semlegesség, a szabadságjogok tiszteletben tartása, szociális igazságosság. Ellenzéki irányzatot is hármat különböztettem meg: nosztalgikus republikanizmus, új baloldal, libertárius konzervatizmus. Az utóbbi később kulturális neokonzervatizmussal együtt. Azt állítottam, hogy mindegyik átalakult, némelyik a felismerhetetlenségig, mire megtört a korábbi szemlélet hegemoniája. Az átalakulás iránya mindegyiknél a kultúra politizálódása felé mutatott. Az új politikai filozófiát az antifundacionalista ismeretelmélettel, a kontesztációs nyelvelmélettel s magával a küzdelemmel mint a politikum kiküszöbölhetetlen elemével, valamint a különböző identitások politikai elismertetésével mint a küzdelem tárgyával jellemeztem.

Úgy tíz évvel ezelőtt egy amerikai történésszel beszélgettem. Idős, nyugdíj előtt álló professzor volt, aki még a negyvenes években, a katonaságtól leszerelve ment egyetemre. Igazi, régi vágású liberális. Rezignáltan állapította meg, hogy teljesen felfordult a világ. Amikor ő volt fiatal, akkor az volt a gutgesinnt, haladó értelmiségi, aki szerint nem számít, hogy fiú-e vagy lány, fekete vagy fehér, protestáns vagy zsidó. A fő az, hogy mind emberek. Ma ez – mondta – maradi dolog. Nagyon is számít, hogy fiú-e vagy lány. Minél inkább különbözik, annál inkább haladó. A nagyobb falatot még nehezebb megemészteni, különösen a közönség katolikus részének.

Tudják, mi mindenért kért bocsánatot a március 12-i vasárnapon II. János Pál pápa? Nem kevesebb, mint a bűnök hét kategóriájáért: az egyház által elkövetett bűnökért általában; az igazság nevében elkövetett bűnökért, ami az eretnekek üldözését és a pogányok erőszakos térítését jelenti; a kereszténység egysége elleni bűnökért; a zsidók elleni bűnökért; az emberi jogok elleni bűnökért.

Ez eddig öt kategória. Amiből legalább négy olyan, hogy az egyház mint egyház sajátos működésével függ össze. Ez sem csekélység. De – számomra, nem lévén

katolikus – az igazán megrázó az utolsó kettő volt. Olyan bűnökért is bocsánatot kért a pápa, amelyek legalább ennyire a világi hatalom bűnei, ha nem még inkább: a faji és etnikai kirekesztésért, sőt a kisebbségi kultúrák iránti tisztelet hiányáért. Végül a nők méltósága elleni bűnökért.

Hiába keresnénk jobb példát arra, hogy milyen roppant szerepet játszik az identitáspolitika a mai gondolkodásban. Ezért itt be is fejezem.